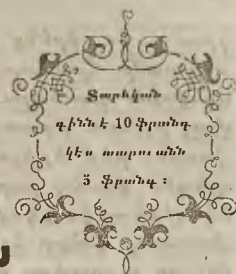

ԵՐԻՐԱՊԵՏ

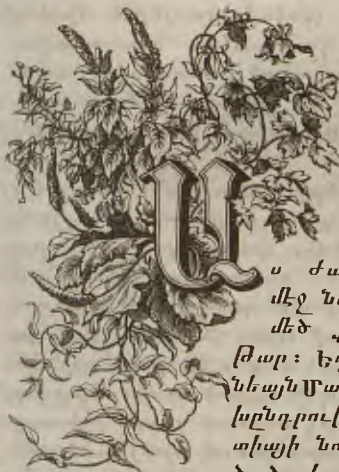
Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի Տ.

1860

Գ. ՀԱՏՈՐ

ՄԱՐԻՆՍ ՍԹՈՒՆԹ ԵՒ ՍԹՈՒՆԹԵԱՆՔ

Փ Լ Ո Ւ Ն Ը.

Սկզբնական մէջ ճարտարագիտութիւնը կը յառաջանայ, ինչպէս ինչպէս «Միայնակութիւն», անոնորմէ ժողովք մը կը կողմնէ եւ կ'ապրտամբնէ: Ինչպէս թեթեւացի կ'օգտնէ:

Ս ժամանակներս Սկզբնական մէջ նորաղանդութիւնը մեծա-
մեծ քայլերով յառաջ կ'եր-
թար: Եղիսաբեթ եւ իր պաշտո-
նային Մարիամ Սթուարթին վերե-
կընդունութիւնը ընելու համար Սկզբ-
նական նորոգչաց եւ ապստամբաց
ծածուկ օգնել ուղեցին, որպէս
զի բողոքականաց կողմը զօրանալով Մարիամայ կուսա-
կիցները տկարանան: Մայր թագուհին Գաղղիայէն
յուսացած օգնութեան վրայ վստահանալով, բողոքա-
կանաց դէմ դնելու կը պատրաստուէր, բայց անոնք
իրենց Նաքս վարդապետին թելադրութեամբն ոտք
նշին: Ստոյգ է որ եթէ Եղիսաբեթ անոնց օգնու-
թիւն չխնդրէր իրենց վախճանին չէին կրնար հասնիլ,
թէպէտ եւ ազնուականաց մէջէն շատերը իրենց կողմը
անցած էին: Աս ազնուականները որոնք Բողոքա-
կանաց ըստին համաձայն «Իմաստուն կրօնին», հե-
տեւեցան, ան ազնուականներն էին որոնց հարը օրի-
նաւոր իշխանութեան հետ շարունակ գծաութեան
մէջ էին, որոնք իրենց հպատակաց վրայ ճշմարիտ բըռ-
նաւոր էին, եւ որոնց առջեւ քաղաքային օրէնք, բա-
րոյական կամ կրօնական պարտաւորութիւն ծանր կու
գար, եւ վերջապէս ան չափահաս երիտասարդք էին
որոնք ժամանակին մոլութեանց գերի եղած էին եւ
առանց ամթոյն ճշմարիտ նորոգութիւն քարոզող ուղ-
ղափառ կրօնը կը մերժէին, որպէսզի թոյլ եւ մեղկ
կրօն մ'ընդունելով արձակ համարձակ իրենց ուղածն
անպատիժ կարող ըլլան ընել: Աս նորադարձից մէջ
էր Սթուարթ Զակովը Եւին բնական որդին, որն որ
վերջէն Մորրէ կոմս անուամբ կը յիշուի: Ասիկայ թե-
պէտ Մարիամին մեծանձնութեամբ պատիւներու հա-
սած էր, բայց ի վերայ այս ամենայնի ինք եղաւ անոր
գլխաւոր թշնամին, հալածիչ, ամբաստանողն եւ գրե-
թէ զինքը մահուան դատապարտող:

Աս Սթուարթը «Միաբանութիւն», անուամբ
բողոքականաց ժողովքի մը գլխաւորներէն մէկն էր:
Բողոքականք տեսնելով որ Մարիամայ Գաղղիայի թա-

գաւորին տղուն հետ ամուսնանալն ուղղափառաց շատ
նպաստաւոր է, 1557ին Գեկտեմբերի մէջ խորհրդա-
նոցը չբացուած իրենք զիրենք երդմամբ պարտաւո-
րեցին իրենց վարդապետին վարդապետութեանց մին-
չեւ ի մահ հաւատարիմ մնալու եւ «Տեառն միաբա-
նութիւն», անուամբ ժողովք մը կազմեցին, եւ երդում
ըրին որ իրար պաշտպանեն եւ «Սատանայի միաբանու-
թիւնը», (ուղղափառութիւնը սատանայի միաբանութիւն
կը կոչէին) հալածեն եւ նոյն եկեղեցւոյն «Գարշելի
հեթանոսական ու սատանայական», գործքերէն հրա-
ժարին: Մարդ չիկրնար ըմբռնել որ ինչպէս նոյն ժա-
մանակուան «ամենալուսաւորեալ եւ առաքինի մար-
դիկ», այնչափ յիմարութեան հասած ըլլան եւ ուղ-
ղափառ եկեղեցւոյ խորհուրդները, պատարագն եւ
ուրիշ սուրբ արարողութիւնները՝ հեթանոսական ու
սատանայական բան համարին, եւ գարշին ան ուղղա-
փառ կրօնէն որն որ աշխարհքը լուսաւորեց եւ գի-
տութեամբ լեցուց, հեթանոսաց տաճարները կործա-
նեց, որուն մաքուր բարոյականութիւնը մարդկային
ազգը երջանիկ ընելու միակ միջոցն է, ան կրօնը
որուն մէջ իրենց հարը դաւանելով մեռան, եւ որուն
մէջ իրենք ալ ծնան, մեծցան եւ անոր համար միայն
իրմէ հեռացան, վասնզի անոր վարդապետութեանց
հետեւող չուղեցին ըլլալ: Արձէյլ, Մորթն եւ Կլէն-
քեռն կոմսերն աս միաբանութեան գլխաւորներէն էին:

Երբոր ուղղափառք աս միաբանութեան ինչ
ըլլան իմացան, նոյնն իրենց դէմ պատերազմի առջի
քայլ մը համարեցան, անոր համար հերետիկոսաց
դէմ արդէն եղած եւ քանի մը նոր օրէնքներ հրա-
տարակեցին եւ Ուալթէր Միլն հերետիկոսը որն որ
շատ ժամանակէ ի վեր հերետիկոսական եւ ապրս-
տամբութեան շարժող քարոզութիւններ կ'ընէր մա-
հուան դատապարտեցին: Բողոքականք փոխանակ ա-
սով զգաստանալու, կատաղիներու պէս իրենց ձայնը
բարձրացուցին, եւ կրօնի ազատութիւն կը պահան-
ջէին: Մայր թագուհին երկու կողմնակցութիւնները
խաղաղընելու շատ աշխատեցաւ: Ս. Անտրէի արքե-
պիսկոպոսը բողոքականաց ուղածին համաձայն գաւա-
ռական ժողովք մը ժողովեց եւ հաւատոյ դաւանու-
թիւն մը հրատարակելով նոր քարոզչաց ձեռքը ուղ-
ղափառաց ազաւաղած հաւատքը մեկնեց: Բայց Միա-
բանութեան գլխաւորները ժողովոյն լմննալուն չըս-
պասեցին եւ փրկթ քաղաքը ինքնագլուխ իրենց կրօնին
գլխաւոր տեղն ըրին: Մայր թագուհին իրենց շատ
անգամ օրինազանց դատուելուն համար քարոզիչնե-
րէն երեք հոգի Սթիրլինկ քաղաքը կանչեց որ պա-
տասխան տան, բայց անոնք մտիկ չըրին, ան առնել
մայր թագուհին Սկզբնականաց օրինաց համաձայն որո-
շեալ օրուրէն ետքը իրենց վրայ տէրութեան աքսոր

դրաւ, եւ իրենց օգնողներն եւ պաշտպանողներն ապստամբ հրատարակեց: Նաքս որ Վէնֆ քաղաքէն Սկովտիա դառնալու համար ելած էր, եւ քարոզչաց վրայ ըլլալու դատաւճռէն քանի մը օր յառաջ Փրըթ չափաւ, բեմ ելելով իր կատարել խօսքերովն լսողներն այնպէս վառեց բորբոքեց, որ անմիջապէս քաղքին եկեղեցեաց կահ կարասիքը կոտորեցին, Վարդաւանսն փառաւոր վանքը եւ ուրիշ վանքերը կործանեցին եւ ինչ որ ուղղափառ կրօնի պաշտամանց կը վերաբերէր քանդեցին ու այրեցին:

Մայր Թագուհին՝ Արրան կոմսին՝ որն որ Շաթմելլըոյ դքսի պատուոյ անուն առած էր, եւ Հոնթի կոմսին հետ մէկտեղ Փրըթ քաղքին վրայ ելան, բայց դժբախտութեամբ քիչ զօրք եւ Արրան կոմսին վրայ քիչ փառահաւածութիւն ունենալուն համար, որն որ երկու կողմը կը կաղար, բան մը չկրցան ընել: Արրան կոմսը պատերազմելու տեղ միշտ խաղաղութեան խօսակցութիւններ կ'ընէր, եւ ան ալ միշտ ի նպաստ Միաբանութեան կողմը եղողներուն, որոնք մէկ ձեռքը աւետարանն առած եւ մէկալ ձեռքը պատերազմի ջահը, իրենց առաքելութեան պաշտօնը կը կատարէին, եւ առած տեղերը հրով ու սրով կը սրբէին: Ասանկով ապստամբը շատ քաղաք առին եւ քրիստոնէութեան շատ երեսելի յիշատակարաններ կործանեցին: Երբոր Էտինպուրի քաղաքն հասան՝ քաղաքացիք դուռները բացին, եւ երբոր մայր Թագուհին Տէօնպար բերդը փախաւ, համբաւ հանեցին որ Թագաւորակաւնաց բանը լմնցեր է: Բայց Հենրիկոս Գաղղիայի Թագաւորը ընտիր զօրաց գունդ մը Սկովտիա խրկելով, Միաբանութեան զօրքը կամաց կամաց ցրուեցաւ, եւ Թագուհւոյն կողմն եղող մեծերը Թագաւորական դրօշին տակ ժողվելով, մայր Թագուհին նորէն Էտինպուրի դարձաւ:

Անգղիական դահլիճը կամ Թէ բուն Սէսիլ պաշտօնեայն Սկովտիայի ապստամբաց օգնութեան հասնելու ժամանակը եկած համարեցաւ: Խորամանկ պաշտօնեայն կ'ըսէր որ եթէ նորադանդը Թագաւորականաց վրայ յաղթանակ կ'անգնեն եւ Գաղղիացեաց աղգեցութիւնը կոտորեն, Մարիամ Սթուարթին Անգլիայի վրայ ունեցած իրաւունքներէն բռնութեամբ հրաժարեցնել դիւրին կ'ըլլայ: Նաքս աղանդապետը Սէսիլէն շարունակ օգնութիւն կը խնդրէր, եւ կ'ըսէր, եթէ Նիդսաբեթ բողոքականաց շուտով օգնութիւն չիտրկեր, ան ատեն իրենք ամենայն փնտով մայր Թագուհւոյն հետ խաղաղութիւն ընելու կը ստիպուին: Սէսիլ ասիկայ Նիդսաբեթին իմացուց, բայց շատ զարմացաւ երբոր տեսաւ որ Թագուհին անտարբեր աչօք կը նայի: Նիդսաբեթ Նաքս քարոզչէն ի ներքուստ կ'ատէր: Նաքս իր բացբերանութեամբ Թէ Ֆրանքֆուրթ եւ Թէ Վէնֆ քաղաքաց մէջ անգղիական եկեղեցւոյն դէմ խօսած էր, եւ իր գրուածոց մէջ շատ տեղ զրուցած էր որ կանայք կառավարութեան գլուխ նստելու անյարմար են: Միւս կողմանէ ալ Նիդսաբեթ իշխանի մը անարժան բան կը համարէր մէկ դրացի եւ բարեկամ իշխանի մը հպատակները ապստամբութեան գրգռել: Նոյնպէս քիչ մը յառաջ Սկովտիայի Թագուհւոյն հետ խաղաղութեամբ ապրելու, եւ անոր ապստամբաց եւ դաւաճանաց եւ ոչ մէկ եղանակաւ մը օգնութիւն ընելու համար ըրած երդումը կը յիշէր: Բայց Սէսիլին իմաստակութիւնն Նիդսաբեթին խղճմտութեան շուտով յաղթեց: «Անգղիայի Թագուհին, կ'ըսէր, աւելի մեծ իրաւամբ վերին իշխանութիւն ունի Սկովտիայի վրայ, քան Թէ Մարիամ Նոյն Թագաւորութեան Թագին վրայ. ուստի Նոյն երկրին հպատակաց եւ իշխանի մէջ եղած կռուոյն

ոչ որ խառնուելու իշխանութիւն ունի, բայց եթէ անիկա որն որ Նոյն երկրին վրայ վերին իշխանութիւն ունի: Անոր համար Թէ պատիւն ու Թէ խիղճը կը պարտաւորէ, կ'ըսէր, բռնաւոր իշխանի մը հպատակաց իրաւունքը պաշտպանել: Ասոր վրայ ան ալ աւելցուց որ Նիդսաբեթ աս անթիւ իր գահն եւ իշխանութիւնը հաստատելու նայելու է, որ ամէն պատճառներէն գերազանց է: Գաղղիայի Թագաւորն եւ Սկովտիայի Թագուհին, կ'ըսէր, քու անհաշտ թշնամիք են, եւ զքեզ իբրեւ ապօրինաւոր ամուսնութեանէ ծնած եւ Անգղիայի աթոռը յաւիշտակող կը համարեն, եւ Թէ որ Սկովտիայի մէջ իրենք զօրանան ան ատեն աթոռը վտանգի մէջ կ'իյնայ: Բայց ասոր հակառակ հիմայ Սկովտիացեաց օգնելով անոնց աղգեցութիւնը կը կոտորես: Սէսիլին բերած պատճառներովն Նիդսաբեթ ակամայ կամօք հաւանութիւն տուաւ որ Սկովտիացեաց օգնութիւն տրուի, եւ ասանկով աւետարանի վրայ երգմամբ հաստատուած դաշինքը ոտքի տակ առաւ: Յակովբ Ստուէր եւ Յակովբ Քրոֆթ խաղաղութիւն հաստատելու պատրուակաւ, բայց բուն օգնութիւն եւ ստակ խոստանալով ապստամբութեան գրգռելու եւ զՄարիամ Թագաւորութեանէ վար առնելու, Սկովտիայի Թագը Հենրիկին գերդաստանին անցնելու ետեւէ ըլլալու համար Սկովտիայի կոմսութիւնները խրկուեցան: Ստուէր է որ Շաթմելլըոյ կոմսն որն որ աս գերդաստանին գլուխն էր մինչեւ հիմայ Մարեմայ հաւատարիմ էր, բայց իր փոփոխամտութիւնն եւ անհաստատութիւնն ամէն մարդ կը ծանշար եւ գիտէր որ արքունի Թագը իր զարմին անցնելու շուտով պիտի հաւանի: Անոր համար իր որդւոյն Գաղղիայէն դարձը կը փութացնէին:

Շաթմելլըոյն որդին Արրան կոմսը Գաղղիայի մէջ Սկովտիացի թիկնապահ կուգած գնդին գլխաւորն էր, եւ իր հօրը հաւատարմութեան երաշխաւոր կենալու համար Գաղղիա իբրեւ պատանդ կեցած էր: Բայց վերջի ժամանակներն առիթ գտնելով փախաւ եւ լոնտոնէն անցնելով Նիդսաբեթին հետ գաղանի խորհրդակցեցաւ:

Իր գալէն յառաջ անգղիացի գործակալք արդէն ապստամբութեան բոցը արծարծած էին, եւ Միաբանութեան գլխաւորները համոզուցած էին որ հայրենիքն աւելորդապաշտութեանն եւ օտարաց իշխանութեանն աղատեն, եւ չսպասեն մինչեւ որ մայր Թագուհին Գաղղիայէն օգնութիւն առնելով զօրանայ: Նոյն ժամանակները հաքաւ մ'ալ տարածեցին որ Սկովտիա Գաղղիայի դաւառ մը պիտի սեպուի: Աս համբաւը հասարակութեան վրայ շատ մեծ աղբեցութիւն ըրաւ: Շաթմելլըոյ որդւոյն չէզոք փնտրու խոստացաւ, բայց շատ ուղղափառ կոմսեր աս սուտ համբաւէն խաբուելով հայրենեաց պաշտպանութեան համար զէնք առին: Արրան կոմսն որուն դալուստն ապստամբ ծածուկ կը պահէին մէկէն երեսան ելաւ եւ Անգղիացեաց կաշառքը Միաբանութեան գլխաւորաց մէջ բաժնելով կողմնակիցները շատցուց: Մայր Թագուհին ասոնք տեսնելով ճշմարիտ խղճի մտաց աղատութեան հիման վրայ խաղաղութիւն ընելու զեց, բայց հրատարակեց ալ որ իր դստեր իրաւունքը պաշտպանելու համար Թէ կամք եւ Թէ զօրութիւն ունի: Բողոքականք աս առաջարկութիւնը չընդունեցան եւ Շաթմելլըոյ յայտնապէս միաբանութեան կողմն անցնելով, ապստամբ կէս մը Անգղիացեաց եւ կէս մ'ալ Նաքս աղանդապետին գրգռելով Էտինպուրի քաղքին վրայ յարձակեցան (18 Հոկտ.):

Թագաւորականք նոյն տեղը թող տալով լիթ քաղաքը (Էտինպուրիկի նաւահանգիստը) ապաւինե-

ցան, զորն որ պատնէշներով ամրացուցած էին: Ապրտամբը Իտինպուրկ քաղաքն առանց պատերազմի առնելէն ետեւ, երկու ժողովք դրին, մէկը քաղաքային՝ որուն գլուխը Շաթիւլլըրոյ դուքսն անցած էր, իսկ մեկալը եկեղեցական՝ որուն գահերէցն էր Նաքս աղանդապետը: Առջի ժողովքը մայր թագուհին կառավարութենէ վար առնելու առաջարկութիւն ըրաւ, որուն երկրորդը հաւանութիւն տալէն ետեւ իբրեւ օրինակ որ եւ հարկաւոր ալ սեպեց: Աս կերպով 1559ին շոկա. 22ին մայր թագուհւոյն վար առնուիլը եւ իր կողմնակցաց հայրենեաց թշնամի համարուիլը փողերու ձայներով հրատարակուեցաւ:

Տերութեան ատենադպիր Մէթլէնտ, Մերիշու եւ Պոթուէլ կոմսերը եւ եպիսկոպոսաց մեծ մասը դեռ մայր թագուհւոյն կողմն էին: Իր զօրաց թիւը երկու միլիւն երեք հազար կը հասնէր որոնք ամէն ալ ընտիր էին ու Գաղղիացւոց եւ Սկովտիացւոց պատերազմաց մէջ վարժած: Միաբանութեան զօրքը Լիթթ քաղքին վրայ առջի անգամ յարձակում ընելով, մեծ վնասով ետ դարձան: Նաքս Սէսիլէն 2000 անգղիացի զօրք օգնութեան խնդրեց, եւ որպէսզի աս զօրաց գալը երկու տերութեանց մէջ եղած խաղաղութեան աւրուելուն պատճառ մը չըլլայ, Սէսիլին խորհուրդ տուաւ որ նոյն զօրքը իբրեւ աղատ եւ ինքնակամ Սկովտիա գայ, բայց Սէսիլ իր թագուհւոյն բնութիւնը գիտնալով որ երկու օր մի եւ նոյն մտաց վրայ հաստատուն չիմար, չյանդգնեցաւ աս խարդախ ճամբան բռնել ու յայտնի թշնամութիւններ սկսիլ տալ, վախնալով որ եթէ թագուհին իմանայ, զինքն իբրեւ ինքնագլուխ գործող երեսէ կը ձգէ:

Սկովտիացիք նորէն Լիթթ քաղքին վրայ (6 Նոյ.) յարձակելով այնպէս չարաչար յաղթուեցան որ երրորդ անգամ յարձակում ընելու սիրտ չըրին: Թէպէտ եւ շատ մարդ չկորսնցուցին բայց այնպէս սարսափած վախցած էին որ թագաւորականաց՝ իրենց պատնէշները քաշուելէն ետեւ՝ բոլոր գիշերը կը փախչէին: Գիշերուան մութը իրենց վախն աւելի եւս շատցնելով կը կարծէին որ Գաղղիացւոց զօրքը իրենց ետեւ ինկեր են: Փախտականք երբոր Սթիրլինկ հասան Նաքս քարոզիչը յանդիմանեց զիրենք այնպէս վատութեամբ փախչելուն համար:

Երբոր Սկովտիացւոց յաղթուելուն լուրը Անգղիա հասաւ, Սէսիլն իսկզբան քիչ մը խռովեցաւ, բայց վերջէն խորագոյն միջոցներու սկսաւ ձեռք դարնել: Երկու օր աշխատեցաւ որ իր խօսքն անգղիական դահլեւծին մէջ անցընել տայ: Սկովտիացւոց քաջալերութիւն խրկեց որ իրենց սկսածին վրայ յարատեւեն, խոստացաւ ստակ եւ պաշտօնակալ խրկել ու նաւատորմիդ մը պատրաստել որպէսզի Լիթթ քաղաքը Գաղղիայի հետ հաղորդութենէն կտրէ: Սէսիլ միաբանութեան գլխաւորներէն ուղեց որ իրենց կողմանէ արժանահաւատ անձ մը Եղիսաբեթին աղերսագիր մը տանի եւ հարկաւոր օգնութիւնը խնդրէ: Միաբանութեան գլխաւորները Մէթլէնտ կոմսը խրկեցին, որն որ քաջ քաղաքագէտ եւ մայր թագուհւոյն ատենադպիր էր, բայց քիչ մ'առաջ Միաբանութեան կողմն անցնելով անոր ամէն գաղտնիքները մատնեց: Ասիկայ Լոնտոն հասնելով աղերսագիրը Եղիսաբեթին յանձնեց, զորն որ Սէսիլ յառաջունէ շինած եւ Եղիսաբեթին ցրցուցած էր: Լոնտոն կեցող Գաղղիայի դեսպանը Թայմլ գետին վրայ եւ հիւսիսային դաւառաց մէջ պատրաստով պատրաստութիւն տեսնելով, պատճառը հարցուց, բայց Եղիսաբեթ զինքը վտաահացուց որ քաղաքը քանդուի մէջ եղած խաղաղութեան համաձայն Սկովտիայի թագուհւոյն հետ խա-

ղաղութեամբ ապրելու միտք ունի, եւ իր ճշմարտախօսութեան նշան, երկնից անէծքները կարգաց անոր վրայ որն որ ամենէն առաջ նոյն խաղաղութիւնն աւրէ: — Ի վերայ այս ամենայնի Անգղիացւոց նաւատորմիդ դէպ ի Սկովտիա ճամբայ ելաւ եւ Սկովտիայի կոմսութեանց մէջ անգղիացի բանակ մը երեւցաւ:

Բայց Սէսիլ իր միտքը դրած խորհուրդն յառաջ տանելու համար, ուրիշ բան մ'ալ մտածեց: Հենրիկոս Բ. Գաղղիայի թագաւորը մեռնելով (1559, 10 Յուլ.) Սէսիլ միտքը դրաւ որ Գաղղիայի թագաւորը թագաւորական իշխաններն եւ նորաղանդները Փրանկիսկոս Բ.ին դէմ գրգռէ, եւ Գաղղիայի մէջ քաղաքական պատերազմ մը բանալ տայ ինչպէս որ Սկովտիայի մէջ ըրած էր: Փրանկիսկոս Բ. գահը նըստածին պէս իր տկարութեան եւ հիւանդութեան պատճառաւ կառավարութեան հոգը իր Մարիամ Սթուարթին ամուսնոյն, մօր եղբարցը Վիլ դքսին եւ Լոթարինգիայի կարգինալին յանձնած էր. ասով թագաւորական իշխանները զբաղեցան: Սէսիլ թագաւորական իշխանաց եւ թագաւորին հետ ծագած գրգռութիւնը տեսնելով, Անտոն Նաւարրայի (անուամբ) թագաւորին, իշխան Բոնտէի եւ Մոնմորանսի Բոնեթի աղբականաց հետ ծածուկ բանագնաց կ'ըլլար: Ասոնք ուրիշ գլխաւորաց հետ մեկտեղ Գաղղիայի նորաղանդից հետ խօսք մէկ ըրին որ ոտք ելնէ: Անգղիայի թագուհին անոնց օգնութիւն խոստանալով, ծածուկ զօրք ժողովելու սկսան եւ որոշեցին որ որոշեալ օր մը պալատը կոխեն, թագաւորն ու թագուհին (Մարիամ Սթուարթ) բռնեն, կարգինալն ու Վիլ դքսը սպաննեն եւ թագաւորական իշխանները կառավարութեան գլուխ անցընեն: Բայց աս դաւաճանութեան մէջ Եղիսաբեթին բուն գիտաւորութիւնը զՄարիամ բռնելն էր: Դաւաճանութիւնը 1560ին Մարտին մէջ պորտկաց, բայց Վիլ դքսին արթնութեամբն եւ անոր ապուռ միջոցներովը հետեւութիւն չունեցաւ, եւ գլխաւորներէն շատերը բռնուելով սպաննուեցան:

Եղիսաբեթ աս դաւաճանութեան անցաճող ելքը լսելով անմիջապէս իր առջի տատամնութեան մէջ ինկաւ, եւ ինչ ընելիքը չէր գիտեր: Պաշտօնեայք կ'ապահովեցնէին զինքը որ երբ որ ըլլայ Գաղղիայի մէջ քաղաքային պատերազմ պէտք է որ ելլէ, եւ շատ աշխատելէն ետեւ կրցան իրմէ հաւանութիւն առնուլ որ ապստամբ Սկովտիացւոց իրօք օգնութիւն ընէ, եւ այնչափ ատեն Անգղիայի զօրքը հոն պահէ մինչեւ որ բոլոր Գաղղիացիք անկից մերժուին: Այսպէս Եղիսաբեթ գրեթէ ակամայ յայտնի թշնամութիւն սկսաւ ուսկից որ յառաջագոյն այնչափ կը զուլանար: Եղիսաբեթ իսկզբան հաւանութիւն միայն տուած էր որ ստրկով օգնութիւն ըլլայ, ետքը նաւատորմիդ մը խրկեց: Մինչեւ աս ատեն իր ամբարտաւանութիւնը չէր թողուր ապստամբաց հետ յայտնի դաշնագրութիւն մը ընելու, ասկից վերջը օտար եւ հանդարտ իշխանի մը ապստամբ հպատակաց հետ իրական դաշնագրութիւն ալ ըրաւ: Մէկ կողմանէ Սկովտիայի թագուհւոյն հետ իր ըրած դաշնաց յարգութիւն կը ցուցնէր, մեկալ կողմանէ ալ Մարիամ թշնամիները սիրով կ'ընդունէր եւ կը խրատէր որ իրենց թագուհին վար ձգեն: Փարիզ կեցող դեսպանին ձեռք կեղծեօք ինքզինքը պատրաստ կը ցուցընէր խաղաղութիւնը պահելու, իսկ նոյն դեսպանը Գաղղիայի մէջ դաւաճանութիւններ կ'արժարծէր եւ աս դաւաճանութեանց գլխաւորները կը պաշտպանէր: Եղիսաբեթ իր վերջի հանած յայտարարութեան մէջ

ինքզինքը Գաղղիայի թագաւորին եւ Սկովտիայի թագաւորին բարեկամ կը կանչէր, իսկ մէկալ կողմանէ իր զօրքը Լիթ քաղաքը կը պաշարէին որն որ Սկովտիայի թագաւորին ձեռքը մնացած մէկ հատիկ տեղի էր: Անոր համար զարմանալու չէ որ քանի որ իր զօրքը Լիթ քաղաքը կը պաշարէր անոնց զանազան իրարու հակառակ հրամաններ կը խրկէր: Երբեմն կը հրամայէր որ խաղաղութեամբ բանը լմնցնեն եւ չպարնուին, մէկալ կողմանէ խիստ հրամաններ կը խրկէր որ որչափ կարելի է պաշարումը սաստկացնեն: Երբեմն իր պաշտօնեաները կ'ծու խօսքերով կը յանդիմանէր իրմէ այնպիսի բանի մը ստիպելով հաւանութիւն առնելուն վրայ, որն որ զինքը դժբախտութեամբ եւ ամօթով պիտի լեցնէ:

Անգղիացւոց Կրէյ զօրապետը Սկովտիացւոց հետ միանալով Լիթ քաղաքը պաշարեց. բայց պաշարողներն այնպէս անհմուտ էին որ ոչ մարտկոցները աղէկ դրից մէջ դրին եւ ոչ ալ կրցան զանոնք գործածել, եւ երբոր բանը յարձակման եկաւ, զօրաց մէկ մասը սխալ ճամբով մոլորեցաւ իսկ մէկալները պարսպէն վեր ելելու համար պատրաստուած սանդուղները կարճ գտնելով չարաչար յաղթուեցան եւ հազար հոգեղ չափ կորսնցնելով ետ քաշուեցան (1560, 6 Մայիս):

Աս դիպուածը խաղաղութիւն ընելու առիթ եւ դաւ: Եղիսաբեթ հրամայեց Սէսիլին որ Սկովտիա երթայ ու խաղաղութեամբ ապստամբութեան կրակը մարէ զորն որ երկպառակութեամբ վառած բորբոքած էր: Սէսիլ ահամայ հնազանդեցաւ եւ Ուոթթ թերթին հետ (Յունիս 14ին) Գաղղիայի դեսպանաց հետ Կերրիք քաղքին մէջ դաշնաց պատրաստութեանց ստորագրութիւն տրուեցաւ: Նոյն ժամանակները թագաւորականք մայր թագուհւոյն ծիւրական արտէն մեռնելով (10, 11 Յունիս) մեծ փնտս կրեցին: Աս խոհեմ եւ պէսպէս ձրիւք զարդարեալ իշխանուհին, իր սեպհական հանգստութիւնն եւ առողջութիւնն իր դստերը համար զոհած էր: Հիւանդութեան առեւն էրքին կոմս Էտիպուրկի բերդին հրամանատարն, որն որ չէզոք մնալու խօսք տուած էր զինքը մարդասիրութեամբ թագաւորական դաստակերտն առաւ: Մահուան անկողնոյն մէջ (10 Յունիս) կանչել տուաւ երկու կողմնակցութեանց գլխաւորները, եւ տէրութեան խաղաղութիւնն եւ իր դստերն իրաւունքը իրենց յանձնելէն ետեւ, ամէն մէկը յականէ յանուանէ ողջունեց եւ ձեռքը երկնցնելով ամենէն թողութիւն խնդրեց, թէ որ իրենց տգործութեան առիթ տուած էր: Երկրորդ օրը (11 Յունիս) հոգին աւանդեց: Ուղղափառք եւ թագաւորականք վրան ողբ ըրին եւ նոյն իսկ իր մահուան թշնամիները վրան մեծ համարում ունէին. միայն Նաքս քարոզիչն իր թունալից խօսքերով մայր թագուհւոյն անուեր արելու ջանաց: Պիտի շարունակուի:

ԵՐԳՐԵՐՕՍԵՒԵՆ

Կազմողուն իրարու եւ ուրիշ տարերց հետ միասնորոշութեանց եւ քունի մը սնունդ երեւոյթներուն վրայ:

Յառաջ քան յառաջ երթալը քանի մը խօսք արուեստական կերպով հանուած ածխոյ ջրածնի կազին վրայ խօսինք: Գործարանաւոր նիւթերն ածխածնէն, ջրածնէն եւ քիչ մ'ալ թթուածնէն կը բաղկանան: Աս նիւթերը ջերմութեամբ ապականելու կամ քակուելու առեւն նոյն կազերը կը բաժնուին եւ իրարու հետ նորէն

կը կապուին, բայց տարբեր յարաբերութեամբ: Աս եղանակաւ այսինքն չոր կերպով գործարանաւոր նիւթերը բաժնուած առեւն ածխոյ ջրածնի կազը ձեռք կը բերուի: Արդէն շատ ժամանակէն ի վեր կը գիտցուէր որ այրելի նիւթերէն դուրս ելած վառելի օդերը միայն բոց յառաջ կը բերեն, եւ փայտը ազատ օդի մէջ ածուխ դարձնելու առեւն այրելի օդերը մեծ քանակութեամբ դուրս կը ցնդին. հիմայ թէ որ նոյն փայտը գոյ տեղ խիստ ջերմացնելու միջեւ ածուխ դարձնելու ըլլանք ան առեւն նոյն օդերը կրնանք ձեռք բերել ու գործածել, եւ աս սկզբամբ է որ հիմայ Եւրոպայի մէջ ամէն տեղ կամ փայտէն կամ իւղային մասուէրներէն եւ կամ մանուսագործարածիէն լուսաւորութեան կազ կը հանեն մասնաւոր գործարաններու մէջ (տես Բն. Գիտ. երես 99—101):

Ա երբ յիշած էինք որ աս կազը բովեալ մէջ որչափ վտանգաւոր է եւ քանի դժբախտութիւններ եղած են, հիմայ կը զոռոյցնք որ աս լուսաւորութեան կազն ալ իր վտանգներն ունի թէպէտ եւ համեմատութեամբ քիչ ու այնչափ սաստիկ չէ: Անգղիայի Նիւքասլ քաղքին մէջ 1819ին հետեւեալ դիպուածը պատահեցաւ: Լուսաւորութեան կազը տանող խողովակներէն մէկը տան մ'առջեւ ճաթած էր. տանուտեալք գարշահոտութեան պատճառաւ վերաբերեալ իշխանութեան առջեւ տրուելը ըրին, ի վերայ այս ամենայնի խողովակը նորոգելը մինչեւ երկրորդ օրն ուշացուցին: Իրիկունն երբոր աղախին մը վառուած ճրագով խողովակին մօտ եղաւ խոց մը մտաւ յանկարծ թնդիւն մը լսուեցաւ. շատ մը կահ կաւախք կորստեցան ու պատուհանէն դուրս նետուեցան, վերի գոտիկներ տանիքով մէկտեղ փլաւ, ետեւի շէնքը ինչպէս նաեւ մօտաւոր տները քիչ շատ փնտաւեցան, մերձաւոր տան մը խցին ամբողջ տախտակամանքը ուր ընկերութիւն մը ժողված էր վարի գոտիկոնն ինչաւ: Անցեալ տարի ասոր նման դէպք մը Թրիէտ քաղքին մէջ պատահեցաւ: Ինչպէս չեղիտցուի կազի գործարանին մէկ մեծ ընդունարանին կամ կաղաչափին մէջ ժողուած կազը փռնիկեցաւ, քաղաքը սասանեցաւ, քովի պատերը փլան եւ անցնող քանի մը գեղայի փրատակներուն մէջ ծածկեցին, շրջակայ շէնքերը խիստ փնտաւեցան, բարեբախտութեամբ գործարանը քաղքէն քիչ մը հեռու էր եւ աւելի մեծ փնտս չէր կրնար ըլլալ միայն ասդիս անդին պատճառած ցնցումէն պատուհանաց ապակիները կորստեցան:

Նոս քանի մը խօսք օգտուելու կամ շողախաբուղբի լեռանց վրայ. Իտալիայի, Սիկիլիայի, Թուման թերակղզւոյն, ճաւա եւ Թրինիտատ կղզւոյն մէջ եւ Կապից Ժովուն եղերքը ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ տեղեր աս երեւոյթը տեսնուած է: Ասոնցմէ ամենք հին ժամանակներն արդէն ծանօթ եւ նշանաւոր էին. շատ հին հեղինակները Սիկիլիայի Մաքքալուպա եւ Ռեճճիոյի մօտ Սասուոլոյ շողախաբուղբ կամ օգտուելու լեռանց կամ բլրակաց վրայ յիշատակութիւն կ'ընեն: Ասոնց երեւոյթը վերը յիշուած երեւոյթներուն նման է միայն շատ նուազ փնտաւար են: Կազերուն առաձգականութիւնն ասոնց գլխաւոր կամ մերձաւոր պատճառն է: Կարկաշող

շառաչիւն մը առ օգանման հեղուկներուն երկրի փորոտիքէն վեր ելելուն նշան կու տայ, ստորերկրեայ փոքր անոցքերէն առ օդը բռնութեամբ իրեն ճամբայ կը բանայ կակղցած կաւային զանգուածները դուրս հրելով: Ա՛նք համ քիչ բռնութեամբ կաղերը առ կակղցած կաւը կամ շաղախը վեր կը հանեն, եւ առ կերպով յաճախ շաղախը դուրս հանելով փոքր կոնաձեւ բլրակներ կը կազմեն, որոնցմէ ոմանք երկու ոտք հազիւ բարձր իսկ ոմանք մինչեւ 15 ոտք եւ աւելի բարձր կ'ըլլան եւ բարձրութեան համեմատ ընդարձակութիւն կ'ունենան, կան առանկ կոնաձեւ բլրակներ որոնք հազիւ չորս ոտք շրջապատ կ'ունենան, իսկ ոմանք ուսկից յաճախ ծայթբումներ եղած են, քսան եւ աւելի ոտք տրամագիծ ունին: Արներուն ներքին մասը ձագարաձեւ խոռոչացեալ է, ու պզտոր շաղախի նման ջրով լեցուած կ'ըլլան ուսկից պղպջակներ կ'ելլեն: Ջրին համն առհասարակ աղի է, եւ ասոր համար իտալերէն անուամբ salso (աղի) առ տեսակ երեւութիւն անուն դրուած է: Աղէն զատ ձիւթ ալ կը գտնուի: Շաղախի ծայթբումները հրաբուլկներուն հետ ամենեւին կապակցութիւն չունին. եւ ոչ իսկ ջերմութեան զգալի նշմարանք մը կը յուշընեն, ինչու որ դուրս նետուած շաղախային նիւթերը շատ անգամ դրացի հողերուն բարեխառնութիւնը կ'ունենան: Խորունկ ձայներ, ստորերկրեայ որսառններ մեծ ծայթբումներուն կարապետ են եւ շաղախային կաւի հետ զանազան քարի կոտորուանքներ մինչեւ 200 ոտք բարձրութեամբ վեր կը նետուին: Աս ծակերէն դուրս ելած օդը ըստ մասին չիվառուիր եւ իր մէջը վառուած մարմինները կը մարէ, ոմանք ածխոյ ջրածին, իսկ ոմանք բորակածնի կազ են: Շաղախաբուլկ բլրակները թէպէտ եւ ամենաբերրի կողմերն ըլլան, հետոհետէ անկերը կ'ապականեն, եւ չորս կողմը չորցած ծաթըրտած ու ճեղքուած երկիրը ամէն քայլափոխի կը տատանի:

Թուրքացոյն շաղախաբուլկները Հոմպուլտ անձամբ քննելով այսպէս կը ստորագրէ: Թուրքացոյ Ամբրիկայի Հնդկաց փոքր գիւղն որն որ Եւրոպացոց ապաւեն կ'ըլլայ երբոր Քարթալենայի մէջ ամառն անտանելի է եւ տիրող հիւանդութիւնները կը սպառնան՝ 900 ոտք ծովէն բարձր անտառի մը քով է: Պայծառ ջրեր կրաքարերուն մէջէն կը բղկեն, որոնք քարացած կորաղիններով շատ հարուստ են: Աւանդութեան մը համաձայն որն որ գաղթածիներուն մէջ որդւոց որդի կ'անցնի հոս արմաւենեաց անտառի մը քով ձախճախուտ տեղ մը կրակ եղած ըլլայ, որն որ քահանայից աղօթքով մարած ըլլայ, բայց առ ստորերկրեայ հուրը ջրոյ փոխուեցաւ: Հոմպուլտ հոս անձամբ քննութիւններ ընելով գտաւ 20 կոնաձեւ բլրակներ որոնք զրեթէ քոսնուչորս ոտք բարձր էին: Ասոնք մութ գունով կաւէ էին ու ձագարաձեւ խոռոչացեալ ծոցին մէջ ջուր լեցուած էր: Աս փոքր խառնարաններուն մօտ երթալով որոշեալ ընդհատութեամբ խորունկէն զօրաւոր բոժբիւններ կը լսուէին եւ 18 մանրերկրորդէն ետեւ շատ մը կազ կը բղկեր, կազին բրած բռնութիւնէն կը տեսնուէր որ երկրի փորոտեաց մէջ շատ խիստ ճնշում ունեցած պիտ'որ ըլլայ: Երկու վայրկենի մէջ հինգ ծայթբումներ պատահեցան,

շատ անգամ օդի տեղ շաղախային նիւթեր դուրս կը պորտկային, եւ օդին բարեխառնութեան համեմատ ծայթբումները շատ կամ քիչ ուժգնութեամբ կ'ըլլան:

Վեւ մեր յիշատակէն չեն անցած ան ապականութիւններն որոնք 1829ին Մարտէն մինչեւ Յունիս Սպանիական դաւառները մանաւանդ Մուրիս դաւառն երկրաշարժէն կրած են: Աս երկրաշարժիս հետ ընկերացած էին միանգամայն շաղախի ծայթբումներ. շատ տեղ երկիրը հինգ մատ լայն ճեղքուեցաւ եւ աղբիս անդին կըրծակեր խիտ իրարու քով բացուեցան որոնցմէ սեւ ու դարչաճոտ ջուր, ծովու գեղին աւազ, խեցիներ ու ծովային փտած տնկեր առատութեամբ կը ծայթբէին: —

Յիշատակութիւն մ'ընենք ուրիշ օգեղէն միաւրութեանց մանաւանդ ան միաւրութեանց վրայ զորոնք ջրածինը ծծմբոյ եւ փոսփորի հետ կը կազմէ: Ածխոյ ջրածնի կազին համեմատութեամբ առ երկու միաւրութիւնները նուազ երկրախօտական նշանակութիւն ունին, մանաւանդ փոսփորի ջրածնի կազն որն որ դեռ չէ յուսուած որ արդեօք երկրիս ընդերաց մէջ կը գտնուի: Թէ ծծմբոյ եւ թէ փոսփորի ջրածնի կազերն ուրիշ օգերուն պէս հաւատար սեպհականութիւններ ունին, այսինքն անգոյն, թափանցիկ, այրելի են, բայց վառուած մարմիններն իրենց մէջը կը մարեն:

Ծծմբոյ ջրածնի կազն իր անխորժ հոտած հաւկիթներուն նման հոտովը ինքզինքը կը մասնէ, կապոյտ գունով կը վառուի ու ծծմբոյ գիրտ կը ձգէ: Փայլուն արծաթն առ կազին մէջ կը սեւնայ. համատարած օդին մէջ չափաւոր քանակութեամբ շնչուելու ըլլայ գլխու պտոյտ եւ մարելը կը պատճառէ, իսկ թէ որ մարդը շնչուի մինչեւ մահ կրնայ պատճառել: Աս կազը ջրի մէջ կը լուծուի եւ ասոր համար քանի մը տեսակ հանքային ջրեր առ կազէն ունենալով բժշկութեան մէջ գործածութիւն գտած են: Քիմիական խնամութեան օրինաց համաձայն առ կազը համատարած օդին մէջ կը քայքայի, այսինքն համատարած օդին թթուածինը նոյնին ջրածնին հետ միանալով ջուր կը կազմէ, իսկ ծծումբն իբրեւ գիրտ աղատ կը մնայ: Աս պատճառաւ քանի մը հանքային ջրոց քովերը ծծումբը կը դրսանայ: Աս նկատմամբ շատ երեւելի է որս Գոստաուս կոչուած ձորին մէջ եղած տաք ջրերն որոնք Ազորեան կղզեաց խմբին վերաբերող Ս. Միքայէլ կղզւոյն վրայ է: Ամենէն մեծ աղբիւրը Քալաէյիւրա 30 ոտք արամագիծ ունի, ջուրը շարունակ կ'եփի, եւ երբեմն բոժբիւններ կը լսուին եւ աղբիւրին մէջ տեղւոյն ջուրն երբեմն երբեմն կը բարձրանայ ու ծծմբախառն ջրածնի կազ եւ ծծմբոյ շոգիներ կը ցնդին: Առանց փտանգի առ աղբիւրին քով մօտեցալ չ'ըլլար. տեղացիք կողմներով լեցուն ընդեղէն առ աղբիւրին քով կը գնեն՝ որոնք շատ մը կ'եփին: Աս աղբիւրէն անդին երկիրը 50 ոտք կը բարձրանայ, եւ քանի մը տարի յառաջ առ բլրակին մէկ կողմ փռելով խոշոր խոռոչ մը բացուեցաւ ուսկից ծուխ, դարչաճոտ շոգիներ եւ ստորերկրեայ բոժբիւններ դուրս ելլելու սկսան. առ խոռոչին մէջ արտաքոյ կարգի ուժգնութեամբ ջուրը կ'եփի եւ երբեմն շաղախ եւ քարեր դուրս կը ծայթբին: Խոռոչին պատերն ինչպէս

նաեւ երկրին բազմաթիւ ձեղքերն ու պատուածները ծծմբով օծուած են: Բոլոր շրջակայ տեղերուն վրայ տընկայնոց եւ ոչ նշմարանք մը կը տեսնուի:

Հրաբուխներուն մէջ աւ կազը պղտիկ խաղ չի խաղար: Հասարակածին տակ ինկող Ամերիկայի հրաբուխներուն մէջէն ելած ջրոյ շոգւոյ մէջ խառնուած է եւ փոխայան գաւառին մէջ եղող փութրասէ հրաբուխին խառնարանը լիճ մ'ունի որուն ջրոյ մէջ ծծմբոյ ջրածնի կազ շատ կը գտնուի: Նոյեմբեր 16ին 1827ին մեծ երկրաշարժէն ետեւ որն որ Նոր Արանատայի մէջ մեծ ապաւանտութիւններ ըրած է՝ Մակալէնա եւ Քաւքա գետերը քանի մը մըն երկայնութեամբ տեսակ մը շաղախով լեցուած էին ուսկից ծծմբոյ ջրածնի կազի անտանելի դարձահոտութիւն տարածուած էր: Ասի եւ ասոր նման եւրեւոյթները կը ցուցնեն որ աւ կազերու գոյանալն երկրաշարժին պատճառ եղած են: Ասոր վրայ աւելի ընդարձակ կը խօսինք թէ որ երկրաշարժին վրայ խօսելու առիթ կ'ունենանք:

Փոսփորի ջրածնի կազ կամ փոսփորի օգ պրելի նիւթերէն մէկն է, անմիջապէս կը վառուի թէ որ հաւատարած օգին հետ խառնուի: Թէ որ աւ կազը ջրի մէջէն անցնենք պղպշակներն ընդ ջրին երեսն ելելը կը պայթին ու կը վառուին ճերմակ ծուխ մը ձգելով: Աւերն բոխք որ աւ կազը հանքային տէրութեան մէջ գույնէ բարձրովն օտար ըլլայ: Աւանց տարակուսի է որ հին ժամանակին աւելորդապաշտութիւնն բնութեան դաղանեաց քիչ տեղեակ՝ անոր երեւոյթները չար ոգիներու, ճիւղաներու եւ այլն գտնին մէջ դրած ըլլայ: Խօսքս ան մարտիկ լոյսերուն, օգի մէջ երեւցած լուսաւոր երեւոյթներուն վրայ է որոնք պատերազմի դաշտերու, գերեզմաննոցներու, ճախիններու եւ առհասարակ անանկ տեղերու մէջ կը տեսնուին ուր մարդկան եւ անասնոց մարմինները կը փոխն: Գերմանիայի Շվարցվալտի բարձրագաւառաց բնակիչները անդադար կը պատմեն ան հրեղէն դաւաճներուն վրայ որոնք մշուշի մէջ ծածկուած քիչ կամ շատ լուսաւոր կը շարժին, կ'երթեւեկեն ու մէկէն աներեւոյթ կ'ըլլան: Գաղղիայի քանի մը դաւառաց բնակիչներն ատանկ թափառական հոգը (feu follet) կը համարին որ դատապարտելոյ հոգիներն ըլլան որոնք աւտարհար մէջ թափառելու դատապարտուած են:

Լեռնագիր Ա. Հար. 192—219:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՐԱԳՐԱՆ

Աշխարհքիս ան մասն ուր Մարդքսն է, աւ դաւուն մէջ երկրին բնակչաց մտադրութիւնն ի մասնաւորի գրգռած է, եւ իրեն հիւսիսային եղբրը եւրոպական քաղաքականութեան մէջ երեւելի խաղ մը խաղացող կամ խաղալու վիճակի մէջ եղող մաս մըն է: Եզիպտոսի համար երկու անգամ գրեթէ համաշխարհական պատերազմ եղաւ, Թունուզ եւ Տրիպոլիս ալ նոյնպէս քանի մ'անգամ այսպիսի գրգռութեանց պատճառ տուին: Ալճիրէն ալ որ Գաղղիայի պատերազմական դատաւարուն է

չէ թէ միայն ընչաւոր Անգղիայի, այլ նաեւ յամաքային տէրութեանց մտադրութեան նպատակ մըն է: Մարդքսն ալ հիմակուան ատենա կերեւայ որ էական ինդիաներու հանգոյց մը պիտի ըլլայ: Եւրոպական տէրութեանց Ափրիկէին վրայ բանեցուցած ընդհանուր քաղաքական նութեանէն կ'երեւայ որ ատենա ըստ մասին խաղաղական եւ ըստ մասին բռնական միջոցներով նոյն յամաքաղաքացի վրայ նոր սահմաններ պիտի բանան: Ասոր մէկ փոքր ցոյց մ'ալ է Սուէզի ջրանցքին բացուելուն վրայ տէրութեանց մէջ եղած բիւր գոյաւորութիւնները:

Ափրիկէին հիւսիսային կողմը, ուր եւրոպական ղեկները կը սպառնան կամ կը տիրեն, Ատլանտիկան ծովեզերքէն մինչեւ Տրիպոլիս սահմանը իրարու վերաբերող եւ չորս կողմանէ գոյուած երկրի ամբողջ մաս մը կը կայացանէ: Աս ընդարձակ միջոցը իր երկու լեռանց շրջութաներովն որոնց առջինը Ռիֆ (ծովեզերք) կամ Սահել կ'անուանուի եւ միջերկրական ծովեզերաց վրայ կ'երկնանայ եւ երկրորդը իր հին Ատլանտիկան պահած է եւ երկրին մէջերը կ'ընայ, երկրին որոշ գիւղք մը կու տան:

Կումբըհա երկրին մեծութիւնը 10,500, իսկ Արապիկի չէմն 13,725 գերմ. քառակուսի մղոն կը համարեն: Աւերջի թուոյն մէջ Սահարային մերձաւոր սահմաններն ալ մէկտեղ հաշուած են, որոնք հիմայ զՍուլթանն իրենց օրինաւոր տէրը չեն ճանչնար: Կումբըհային հաշուին համաձայն Մարդքս Սպանիային ու Փորթուգալին մեծութեամբ եւ Գաղղիայէն քիչ մը մեծ հարթ երկիր ունի:

(Գաւառին բարեխառնութիւնը լեռանց ու ծովուն աղբեցութեամբն անկանոնաւոր բաց ամեն կողմն ալ առողջարար է: Ժանտախտէն զատ տարափոխիկ հիւանդութիւններ չկան, որն որ Եզիպտոսէն հոս կու գայ, եւ անոր համար հիմակ՝ քանի որ Նեղոսի երկիրներու մէջ զգուշութիւններ ի գործ դրուելու սկսան աւախտն ալ շատ քիչ իջ պատահի:

Ատլանտի մեծ մասը խիտ եւ հիւսիսային անտառներով լեցուն է որոնց մէջ մշտադաւար ծառեր անպակաս են: Նոյնպէս Ռիֆի մէջ ալ շատ գեղեցիկ անտառներ անպակաս են, բայց ոչ Ատլանտի եւ ոչ ալ Ռիֆի անտառներուն օգտակարութիւնն եւ անոնց փայտերուն շէնքերու գործածելի ըլլալը կը ճանչնան: Հարթ տեղերու մէջ անտառները շատ քիչ են, որովհետեւ տեղացիք երբոր երկիրը գործել կ'ուզեն կը կտրեն եւ կ'այրեն: Աս եղանակաւ մշակուած երկիրները ամենեւին հովանի չունենալուն համար խիտ տաք եղանակաց ատեն անկային հիւթերին բարձրովն կը կորսնցունեն: Գետերու եւ բնակուած տեղերու մօտ եղած երկիրները, հոյն իր զօրութիւնը բնաւ չի կորսնցնէ: Արաքսարքն (Էփրատ) իր վարդապոյն ծաղիկներովն առուակներու եղբրը կը զարգարէ: Հալուէն (Էփրատ) եւ հնդկային թուղն իրենց հսկայ մեծութեամբն ու խտութեամբն անթափանցելի անտառներ կը ձեւացնեն, յատկին (Էփրատ) ու վարդը, տոսախն (Էփրատ) ու դաքին առանց խնամոց կ'աճին: Որթատունն բազմի հաստութեամբ ճիւղեր կ'արձակէ, որոնցմէ կախուած ողկոյղները աղանիկ հաւ-

կը թին մեծութամբ խաղողի հատեր ունին: Զիթենիները, թզենիները, նարնջենիներն ու արմաւենիները բոլոր երկրին մէջ կամ կողիացեալ եւ կամ խմբովին են: Անձրեւի ժամանակներն անցնելէն ետքը մերկ գետինը չուշաններով, յակինթներով եւ ուրիշ դանաղան ծաղիկներով կը դարգարին, Փետրուարին ու Մարտին արդէն ամէն կողմ կանանչ եւ ծաղկեայ դորդի մը կը նմանի:

Հարթ երկիրներուն անծառ ըլլալուն մեծ օգնութիւն մըն է, ձմեռը լեռանց անտառներու մէջ ժողոված ձեան զանգուածները, ուստի որ հարթ երկիրներն առատ կ'ուռուին: Միջերկրական ծով թափուող գետերու մէջ ամենէն երկայն ընթացք ունեցողն Մուլլիան է: Աս գետը Ապլաս լեռներէն կ'իջնայ եւ ռիթսուութիւն մըն ձամբայ ընելէն եւ ուրիշ շատ գետեր իր մէջն ընդունելէն ետքը Ալճիէի սահմանին մօտ ծով կը թափի: Նաքըր գետն ալ Ալճուէմաս ծոցը կը թափի: Ատլանտեան ծովը թափուող գետերը հիւսիսէն կու գան ատնոյ մէջ երեւելի է Սէպու որուն մէջ ձկերը կը վնտան: Փէս քաղաքն առ գետին եղերաց վրան է: Ջրաշատ Դէնզեֆ գետին վրայ Մարդըքոյի մօտ եղած կամուրջը՝ որ քսանուեթը կամարներու վրայ յեցած է, հոն ձամբորդութիւն ընող Եւրոպացոց դատաստանին համաձայն բոլոր Ափրիկէի մէջ առաջին աստիճանի գեղեցիկ շէնքերէն մէկն է:

Մարդըքոյ երկրագիտական յարաբերութեանց կողմանէ հարաւային Սպանիայի հետ շատ նմանութիւն ունի: Ի մասնաւորի ճիւղալուարի ժայռերուն ու անոնց դիմացը Ափրիկէի եղերաց վրան եղած ժայռերու մէջ անանկ նմանութիւն կայ, որ հին առածը թէ Ափրիկէ ու Եւրոպա ատենօք առ կիտին վրայ իրարու հետ միացած էր, մեծ հաւանականութիւն ունի:

Հոս գտնուած մետաղներէն ամենէն շատը կ'երեւայ թէ երկաթն ըլլայ: Կոպար միայն երկու լեռանց շղթաներու մէջ կը գտնուի: Զինկ շատ քիչ է: Պղնձի հանքն առատ է. արծաթ, ոսկի ալ ունի: Բորակ շատ առատ կը գտնուի. նոյնպէս քարաղն ալ շատ է, բայց ժողովուրդն անկէց ամենեւին չի գործածեր, որովհետեւ իր կարօտութիւնը լեցնելու չափ ծովէն կը հանէ: Ռիֆի լեռներէն երբեմն գեղեցիկ ակն վանի (cristal de roche) եւ մեղեփիկ (ձէպլէլէֆ) կ'երևէ: Վան-ուն-ուհուտ գետին մօտերը երկաթային աղբիւր մը կը բղբի:

Յառաջուն ատենը Մարդըքոյ ցորենի համբարանոց մըն էր. եւ նոյնը նորէն կրնայ ըլլալ եթէ Եւրոպացոց ձեռքն անցնի: Երկրի վրայ շատ քիչ երկիրներ կան ուրնք Մարդըքոյի երկրին պէս առանց մշակութեան եւ այնպէս պտղաբեր ու բերրի ըլլայ: Յորենը մէկին տեղ 70—80 կը պտղաբերէ. իսկ Տուրայի երկիրը 150—200: Մարդըքոյի մէջ աճած արմաւր գրեթէ ամէն տեսակները կը գերազանցէ: Կտառ ու կանեփ շատ կը մշակուի, միայն թէ առջինը որոշեալ սահմանի մը մէջ: Ընդհանրապէս ցորենը, սիմիտորը (ճաւրդ պղպայ), որիցը, դանաղան տեսակ ընդգէնները, ձիթենիները, ծխախոտոյ տնկերը, բամբակը, շաքարեղէգը եւ հարաւային պտղոյ ծառերը ի մասնաւորի նաեւ առատ հունձք կու տան:

Երկրին հիմնական բնակիչներն առ պտուղները քիչ կը գործածեն, եւ հասարակօրէն ուտելի արմատներ ու արնկեր շատ կը մշակեն: Նոյն իսկ Ապլաս լեռանց վրայ եղած ձիթենեաց անտառները երեսէ ձգուած են. հասարակօրէն թռչնոց կը թողուն, կամ թէ անոնցմէ ձէթ ալ հանելու ըլլան անանկ անյաջողակ են որ ձէթը պղտոր, խիստ համ եւ անտանելի հոտ մը կ'ունենայ:

Մարդըքոյ մասնաւոր տեսակ մը ձիթենի ունի, որ միայն հոս կը բուսնի: Աճած տեղը 29 եւ 32 լայնութեան մէջ կ'իջնայ եւ առ տեղաց մէջ մշտադաւար անտառներ կը կազմէ: Գորշ կամ միխրագոյն բուռին ծայրը ձուածեւ կամ բերամիտածեւ կը վերջանայ, որուն կլոր ճիւղերուն առջեւի կողմը փշեր ունին: Ծառը Յունիսի մէջ կը ծաղկի բայց պտուղն հետեւեալ տարին կը հասունանայ: Ասոր պտուղը կլոր է եւ հասարակ սալորի մեծութիւն ունի: Աս պտղոյն մին մէջը երեք հոտ ձերմակ կուտեր կան: Եղը կուտերէն կը հանուի, բայց խիստ հոտ եւ կծու համ ունի:

Երկրին մշակութեան վնաս հասցընող մէկհատիկ բանն է մարախներու արշաւանքը: Ատնք անապատէն կու գան եւ զարհուրելի եղանակաւ կը բազմանան: Ամանց հաշուին համեմատ էգ մարտի մը 700,000 հաւկիթ կը ձգէ: Երկու ամսուան մէջ ասոնք կ'աճին եւ սոխրական մեծութիւններն կը ստանան, եւ դաղթականութիւններն կը սկսին: Թուած ատեն շիտակ գծի մը ուղղութիւն կը բռնեն. եւ ո՛ր արտի մէջ որ կը դադարին մէկ ժամու մէջ անոր բոլոր անկերը կը փճացնեն: 1778ին եւ 1820ին այնպիսի մեծ բազմութեամբ երեւցան որ օդը մթնոլորտ եւ իրենց ապակեանութեան ծայրն հոն հասաւ որ երկրին մէջ մեծ սով ինկաւ: Բայց մէկալ կողմանէ Մարդըքացոց մէկհատիկ միսիթարութիւնն ան է, որ միան աժան կ'ըլլայ: Մարդըքացիք այսպիսի գէպքի ատեն ամէն տեսակ անասունները եռացած ջրոյ մէջ կը սասակեցնեն, եւ անոնց միայն իրենց բնականութեան հարթ տանիքին վրայ կը չորցնեն, եւ ձէթով խորված կ'ուտեն:

Հարաւային Սպանիայի մասին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՌԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԵՐԱՌԵՍՏԻՑ

Բնական պատմութեան վրայ:

Բնական պատմութիւնը գիտութիւն մըն է, որ մեղի ամէն կենդանի էակաց ընդհանուր ու մասնաւոր նկարագրական նշանները, իրենց բարքն ու ապրելու եղանակը ճանշալ կը սորվեցնէ:

Թէպէտեւ մարդը իր մարմնոյն նկատմամբ անանոց կարգին կը վերաբերի, որուն տակ կ'երթան ամէն կենդանութիւն ունեցող էակները, բայց այսու ամենայնիւ իր բանականութեամբն ու գործարանաց կատարելութեամբը ուրիշ ամէն կենդանութիւն ունեցող էակներն անպէս կը գերազանցէ, որ առանձին կարգի մը տակ կը գտնուի ու կենդանի արարածոց առաջին կարգը կը բռնէ:

Անասուններն այսպէս կը բաժնուին, կաթնատու կենդանիներ, թռչուններ, սողուն կամ սողացող կենդանիներ, ձկեր, թռչունաբերներ, որդեր, խեցեմորթներ, սարդեր, միջատներ ու պոռկապոյներ:

Մարդն ինչպէս ըսինք իր կազմութեան կողմանէ քանի մը անասուններէն ամենեւին չի տարբերիր, միայն իր բանականութիւնն է որով ուրիշ կենդանութիւն ունեցող էակներէն

բոլորովին կը զանազանուի, եւ մէկալ արարածներուն վրայ վերին իշխանութիւն մ'ունի:

Մարդուն չորս գլխաւոր հասակներն են, մանկութիւն, պատանեկութիւն, պրոլութիւն ու ծերութիւն:

Երբոր մարդս աշխարհքիս լոյսը կը տեսնէ, իր գործարանաց ու զօրութեան գործածութիւնը չի կրնարի գործ գնել. իր առջի ժամանակները խել մը անասուններէն աւելի տկար ու անօգնական է, եւ ասոր համար ալ բացարձակապէս ուրիշ մարդիկներու խնամոց հարկաւորութիւն ունի: Իր ցաւն ու հարկաւորութիւնը աղաղակաւ ու լացքով կը յայտնէ, եւ ասի իր առջի զօրութիւնը բացատրելու ցոյցն է:

Անասուններէն մեծ մասը իրենց կենդանութեան առջի օրը կ'ըլլան. իսկ ասոր հակառակ տղան անմիջապէս իր աչքերը կը բանայ, բայց իսկզբան դեռ անշարժ ու տխուր են. երեսին գործարանները դեռ անկատար վիճակի մէջ է, որով կը տեսնուի թէ լոյսն անոր վրայ աղքեցութիւն մը կ'ընէ: Նաեւ իր մէկալ զգայարանները դեռ կերպաւորուած չեն:

Հաղիւ քառասուն օրէն ետքը կը սկսի տղան ծիծաղիլ ու լալ. վասն զի ասիկց յառաջ առանց արցունք թափելու միայն կը պոռայ. եւ գլխաւորաբար ներքին զգածման ամենեւին նշան մը չկար: Իր մարմնոյն ամէն մասերը դեռ տկար կ'ըլլան, ոչ կրնայ նստիլ եւ ոչ ալ կենալ, իր զիստն ու սրունքը դեռ ծռած են:

Նորածին տղաք շատ կը քնանան, բայց իրենց քունը ստէպ կ'ընդհատի, նաեւ յաճախ անունը կ'առնուն:

Տղաք ցրտին դէմ քիչ զգայուն են քան թէ ուրիշ հասակաւոր մարդիկ:

Երբոր տասուերկու տասնութինգ ամսուան կ'ըլլան ան տեսնութիւնովելու կը սկսին. ամենէն առջի ձայնը Ա է, զորն որ հասարակօրէն ամենէն դիւրաւ կ'արտաբերեն:

Մինչեւ երեք տարի տղուն առողջութիւնը շատ փոփոխութեան ենթակայ է, ու մեռնելու վտանգն ալ շատ մեծ: Հետեւեալ երկու երեք տարիներուն մէջ երթալով առողջութիւնը կը հաստատուի, ու վեց, եօթը տարեկան տղայ մը աւելի հասանալիանութիւն ունի ապրելու քան թէ ուրիշ հասակի մէջ: Տղան ասկէ ետեւ կամաց կամաց կը մեծնայ ու պատանեկութեան հասակը կը հասնի:

Մարդկային հասակին աս երկրորդ ժամանակը տասնութ չորս տարուան կը հաշուի. վասն զի մարմնը աճման գործողութիւնը մեծաւ մասամբ կատարած կ'ըլլայ: Վասն պատանիներ օրոնք տասնութ չորս, տասնութինգ տարեւնէ ետեւ ալ չեն աճիր, կան ալ, որոնց աճումը մինչեւ 22 կամ 23 տարի կը տեսնուի: Աս ժամանակին մէջ հասարակօրէն մարմնի ներքին ու արտաքին, սրունքներն ու ոսկրները նուրբ կ'ըլլան. բայց վերջէն կամաց կամաց միւր կ'աւելնայ մկուռները (muscle) երեւան կ'ըլլեն, անդամները աւելի կ'ընդլայնուին մը կ'առնուն, այնպէս որ մարդը մինչեւ իր երեսներորդ հասակը իր աճման կատարելութեանը կը հասնի:

Աղէկ կալմութիւն ունեցող մարդու մը մարմինը կ'ըլլա՝ աճեւ քառակուսի մը պէտք է ձեւացընել. մկուռներ որոշ պէտք են տեսնուի, գծագրութիւնը նուրբ գծուած իսկ երեսին գծագրութիւնը կենդանութիւն մը պէտք է ունենայ:

Անոջ մարմնը աւելի կ'ընդլայնուի մ'ունի, մըկուռներ քիչ կ'երեւան, գծագրութիւնը աւելի կ'ըլլայ իսկ երեսին գծագրութիւնը փափուկ:

Վանայք արանցմէ կանուխ կատարեալ աճման աստիճանը կը հասնին: Հասարակօրէն կին մը 20 տարեւան կատարեալ կերպաւորման աստիճանը կը հասնի. ուր որ պրը իր 30 երրորդ հասակին մէջ:

Այրութեան տարիքը մարդուս կենաց ամենէն գեղեցիկ ժամանակն է: Նոյն տեսնը մարդս իր զօրութիւնն ու կարողութիւնը կատարելապէս ստացած կ'ըլլայ: Աս հասակին մէջ անոր վրայ Արարչին պատկերը կը տեսնուի. գլուխը կանգուն բռնած կը շրջի. իր բոլոր կազմուածքը կը ցուցնէ որ արարածոց վրայ իշխելու համար ծնած է: Իր դէմքն ու աչուները դէպ ի երկնքը ուղղուած են, ու երեսին վրայ արծառապատուութեան ու մեծ վայելչութեան նկարագրերը դրոշմուած է: Իր երեսին վրայ ոգւոյն կարողութիւնը կը փայլի, ու գործաւ

բանոց. ամէն մէկն իր բնութեան ազնուութիւնը կը ցուցնէ: Աս հասակին մէջ մարդ շատ աւելի կը խորհի. իր ոգին հասուն է, ու իր որոշմանը մէջ հաստատուն: Իր ոգւոյն թէ հանգարտութիւնն ու թէ անհանգարտութիւնը հայելոյ մը պէս իր երեսին վրայ կը տեսնուի, այնպէս որ իր ամէն մտւելութիւնները ամենայն ճշգրութեամբ ու բարակութեամբ անոր վրայ գծագրուած են: Գլխաւորաբար աչուները աս ամէն բան հաստատմութեամբ կը յայտնեն:

Մարդս միայն քիչ մ'ատեն աս կատարելութեան վիճակը կը վայելէ: Ասոր կը յաջորդեն կամաց կամաց տկարութիւններ, ժամանակը սակաւ աւ սակաւ մարմնոյն զօրութիւնը կը բաւնայ ու ծերութիւնը կը մերձենայ:

Երբոր մարմնը թէ երկայնութեան ու թէ լայնութեան իր կատարեալ մեծութեանը կը հասնի, երբոր մարմնոյն ամէն մէկ մասը պատշաճ կերպաւորութիւնը կ'ընդունի, անկէց ետքը կը սկսի կամաց կամաց մոտ, եղտ ու գէր ըլլալ: Աս կերպ աճման սկզբնաւորութիւնը միանգամայն մարդկային կատարելութեան տկարութեան սկիզբն է. որովհետեւ աս աճման վիճակին հասնելէն ետքը աճելէն ալ կը դադրի, եւ անոր տեղ միւր կը սկսի աւելնալ ու պարարտանալ կամ թէ ըսենք գիրնալ, որն որ մարմնը աւելի կը նեղէ, առանց ուժովընելու: Մարմնոյն կամաց կամաց տկարանալը իսկզբան անզգալի է, բայց այսու ամենայնիւ նշաններն կ'երեւայ: Այլ թէ մեր վրայ աղէկ մտադիր ըլլալու ըլլանք եւ ինք վնասներ չխաբելու ըլլանք, աս տկարութիւնը ներքին փոփոխութիւններէն ու նշաններէն աւելի աղէկ կրնանք իմանալ. ինչու որ գործունէութիւնը կամաց կամաց կը սկսի նուազիլ, անդամները ծանրանալ վասն զի կռիւներն ու մկուռները կը կարծրանան ու դիւրամեքութիւնը կը կորսնցընեն: Միանգամայն մորթը կը սկսի քաշուիլ ու խորշովիլ, մաղերը կը ձերմնան, ակունքները կը թափուին, դէմքը իր մինչեւ հիմակ ունեցած ձեւը կը կորսնցընէ, ու կռնակը կորանալու կը սկսի: Աս նշանները քառասուն տարուանէ յառաջ արդէն կ'երեւան, ու մինչեւ վաթսներորդ տարին երթալով կ'աճին, իսկ մինչեւ եօթանամներորդ տարին աւելի կը շուտան: Եօթանամներորդ տարեքէն կը սկսի ալ տկար ծերութեան վիճակը, զօրութիւնը շատ աւելի շուտ կը նուազի, այնպէս որ մարդը վերջապէս տղու մը պէս անձաբաւ ու անօգնական է, ու 90 կամ 100 տարեկան ըլլալուն պէս մահը մարդուս կենացը վերջ կու տայ: Աս բնական կերպով մեռնիլը, չէ թէ մինակ մարդս ու անասուններն ունին, հապա նոյն իսկ տունկերը: Ասիկալ ամէն անցաւորաց բախտն է, որմէ որ պէտք չէ վախնալ: Երբ որ մարդս խելը ու առաքինի ապրած է, պէտք չէ մահուանէ զարհուրիլ:

Մարդկան ցեղերը իրարմէ զանազանող գլխաւոր պատճառներն են 1, Կլիմայի զանազանութիւնը. 2, Տարբեր սնունդը կամ կերակուրը. 3, Այլ եւ այլ սովորութիւնները:

Կլիման երկրիս վրայ եղող ազգաց զանազան գոյն ունենալուն գլխաւոր պատճառն է: Մեռնող մարմնոյն կազմութեան ու ձեւին վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ, ու գծագրութիւնն ալ ազգաց այլ եւ այլ սովորութիւններէն շատ մեծ կախում ունի, որոնցմէ ոմանք սովորութիւն ունին քիթը ճգնելու, ականջներն եւ կամ արտեւանուները կարճեցընելու կամ դարձընելու. գլուխը կամ երեսը տափայցընելու եւ այլն: Բայց ամենէն աւելի զարմանալի ու մէկայնեղէն տարբերող ցեղը սեւերունն է, որն որ սեւ գունով է, թանձր ու կախուած պրկուներներ, տափակ քիթ ու գեղմանման միջեր ունի:

ՏՆՏԵՍԵԿԱՆ

Հիշ ԸՃԱՐԱՊ. ԼՈՒԿԱՆ ԿԵՐՊ

2 ունկի (Once) բեւեկի իւղը (huile de térébenthine)

1/2 ունկի աւաղի (ammoniac) հեղուկով իւր խառնուի եւ շուտով աղէկ մը ցնցելէն ետքը 40 օխա գաղջ ջրոյ մէջ կը թափուի որուն մէջ յառաջագոյն 4 ունկի աճառ ուժած պիտի ըլլայ: Լուսացուելու լուացընելը պէտք է գիշեր մը աս հեղուկին մէջ թաթիսած թողուլ եւ հետեւեալ առտու երկու անգամ լուալ: Աս տեսակ լուացուած ձերմակեղէնները ամենեւին բեւեկի իւղոյ հոտ չեն ունենար եւ կատարեալ ձերմակ կ'ըլլան: